

„Atrakcyjność¹ przestrzeni miejskich” – warunkiem rozwoju miast małych i średniej wielkości²

Krystyna Paprzyca

*Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego, Instytut Projektowania
Urbanistycznego, Wydział Architektury Politechnika Krakowska*

Streszczenie: W wielu miastach małych i średniej wielkości, podejmowane są próby ukierunkowane na poprawę jakości przestrzeni miejskiej, a tym samym jakość życia i zamieszkania w niej. Pomimo tych działań, w wielu z miast tworzy się „jałową, martwą przestrzeń miejską” a przecież jeszcze w niedalekiej przeszłości tętniło w niej życie. Atrakcyjną przestrzeń miejską charakteryzuje optymalna jakość, z istotnymi dla człowieka wartościami. To takie miejsce w którym chce się mieszkać i przebywać, w których czujemy się swojsko.

Na obraz i wizerunek miasta, ma wpływ polityka władz samorządowych, z wizją ich rozwoju z narzędziami i instrumentami, dzięki którym chcą one osiągnąć zamierzone cele. Głównym celem jednak jest kreacja miasta: funkcjonalno-przestrzennego, z dobrym, zdrowym środowiskiem fizycznym, z atrakcyjnym wyposażeniem, wspierającego istniejące i nowe firmy, miasta rozwijającego się.

Słowa kluczowe: atrakcyjność, jakość- wartość, przestrzenie publiczne, potencjał miejsca, zróżnicowanie społeczne.

Wstęp

W wielu miastach i miasteczkach małej i średniej wielkości, krajobraz miejski i architektura uległ dynamicznym zmianom. W wyniku transformacji społeczno- gospodarczej, związanej z porzuceniem systemu komunistycznego, która miała miejsce w 1989 r, nastąpił powrót ku gospodarce rynkowej.

Jej następstwem było przesunięcie kontroli nad przestrzenią miejską, z centrum do samorządów lokalnych, które reprezentować zaczęły interesy lokalnych społeczności. Rozwój prywatnej przedsiębiorczości, ilość małych i średnich przedsiębiorstw, zarządzanie środowiskiem miejskim, narastająca konkurencyjność gospodarstwa między przedsiębiorstwami i miastami, wpływać zaczęły na wizerunek miast, jego rozwój, jakość przestrzeni miejskich, intensywność użytkowania.

Nie bez znaczenia na obraz miasta, jego wizerunek, miała i ma nadal polityka władz samorządowych. W wielu miastach małej i średniej wielkości, dzięki ukierunkowaniu na atrakcyjność napływających do miasta inwestycji, stała się elementem przyciągania do nich nowych mieszkańców, brakiem odpływu z miast i miasteczek ludzi, którzy od lat w nich mieszkają i utożsamiają się z nimi.

1 Atrakcyjność – cecha czegoś, co przez swe zalety wzbudza zainteresowanie innych. Wielki słownik języka polskiego www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=3609

2 „W polskim piśmiennictwie geograficznym (pomijając kontekst porównań międzynarodowych) pojęcie miasta średniej wielkości nie jest jednoznaczne. W większości przypadków podaje się przedział od 20 tys. do 100 tys. mieszkańców, jako charakterystyczny dla tej grupy ośrodków miejskich. Wątpliwości jednak budzą zarówno górna, jak i dolna granica tego przedziału, zmieniane przez autorów w zależności od potrzeb badawczych. Wynika to najczęściej z dyskusyjnego charakteru podziału ośrodków miejskich liczących 20–100 tys. mieszkańców na małe i średnie (Kwiatk-Sołyś, Runge 2011). Ponadto wskazuje się na niejednorodność miast średniej wielkości. Miasta przekraczające poziom 50 tys. mieszkańców według niektórych badaczy stanowią już inną jakość w porównaniu z ośrodkami mniejszymi (Stasiak 1994; Parysek, Kotus 1997).” s. 129 Metodologiczne problemy badania miast średnich w Polsce” Runge A., Prace Geograficzne, zeszyt 129, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, 2012, METODOLOGICZNE PROBLEMY BADANIA MIAST... www.ejournals.eu/pliki/art/203/

Różnorodna polityka władz samorządowych, związana z rozwojem miast, przyczyniła się do narastającego między nimi zróżnicowania poziomu ich rozwoju, jak również do zróżnicowania społecznego. Zauważalna jest ona również, w postaci złej jakości przestrzeni miejskiej, niechęci do przebywania w niej i zamieszkania. Nieracjonalna gospodarka przestrzenna, doprowadziła w wielu miastach i małych miasteczkach do wzrostu liczby pustych kamienic, niezagospodarowanych terenów, rozproszenia zabudowy, co w konsekwencji przyspiesza proces „rozlewania się” miast. Inne również bardzo istotne aspekty, mające wpływ na jakość i atrakcyjność przestrzeni miejskich to: niewyjaśnione kwestie własnościowe, prawne, struktura społeczna mieszkańców, bezrobocie, dochody mieszkańców, wielkość napływającego kapitału zewnętrznego do miasta i wiele innych.

Są jednak miasta i miasteczka, które stają się atrakcyjne, nie tylko ze względu na określony potencjał inwestycyjny i gospodarczy, ale również poprzez działania samorządów, które starają się „uatrakcyjnić” przestrzeń miejską. Są to działania: rewitalizacje, modernizacje, przekształcenia, remonty, inwestowania w infrastrukturę społeczną, w kulturę, sport, rozrywkę, wypoczynek itp., ukierunkowane na zróżnicowanie powiązań różnorodnych funkcji w przestrzeni miejskiej.

Atrakcyjność inwestycyjna miasteczek – określanie potencjału inwestycyjnego i gospodarczego

W odniesieniu do atrakcyjności inwestycyjnej rozumiana jest ich zdolność do wyboru danego miasteczka jako miejsca lokalizacji inwestycji.³ Pojmowana jest ona jako atrakcyjność miasta, w zakresie jego położenia jako miejsca w regionie, koncentracji aktywności, nie tylko w kontekście kontaktów między przedsiębiorcami, klientami, obecności w nim firm danej branży, ale również dostępność komunikacyjna miasta.

Jako przykład może posłużyć miasto Oświęcim.⁴ Jest miastem przemysłowym, położonym w bliskiej odległości od ważnych regionów gospodarczych: aglomeracji krakowskiej, Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, miasta Bielsko-Biała. Na terenie miasta Oświęcim i jego okolic dominuje branża chemiczna, następnie przemysł mechaniczny i elektromaszynowy, oraz produkcja materiałów budowlanych.

Konsekwencją transformacji był wzrost konkurencyjności wielu branż, w tym chemicznej. Restrukturyzacja zakładu, doprowadziła do kurczenia się terenów zajętych pod przemysł chemiczny – Zakłady Chemiczne w Oświęcimiu, później Firmy Chemicznej Dwory. Pojawiło się sporo pustych, niezagospodarowanych terenów oraz hal, które stopniowo uwalniane były przez bankrutujące Firmy. Zakłady Chemiczne w Oświęcimiu, w okresie swojego największego rozwoju zatrudniały 13 tys. pracowników⁵, dzisiaj 1,5 tys. Ta sytuacja doprowadzała do wzrostu bezrobocia w mieście, kurczenia się rynku pracy. Problemy, które pojawiły się w wyniku spadku zatrudnienia w zakładach chemicznych, ratowały kopalnie, które zlokalizowane były w bliskim sąsiedztwie miasta: Brzeszcze, Piast, Libiąż, oraz sąsiedztwo Strefy Ekonomicznej w Tychach, z Fabryką Fiata. Ponadto przez wiele lat dużym obciążeniem dla miasta, był brak inicjatywy mieszkańców, współzależny z niechęcią otwierania prywatnych działalności.

Przyczyny tego zjawiska, należy upatrywać w przyzwyczajeniach ludzi zatrudnionych w państwowych zakładach pracy, do opiekuńczej roli państwa, powodującej zniewolenie ich inicjatywy.

W odpowiedzi na te zjawiska, pojawiać zaczęły się inicjatywy samorządów, ukierunkowane na tworzeniu nowych miejsc pracy, oraz na rozwój lokalnej przedsiębiorczości. Miasta, które w umiejętny sposób prowadziły gospodarkę rozwojową miast, doprowadzały do wzrostu zainteresowania przedsiębiorców miastem, zwiększały ich atrakcyjność, tym samym zwiększając atrakcyjność regionu.

3 „Pod pojęciem potencjału inwestycyjnego rozumiemy teoretyczną zdolność do pozyskiwania inwestycji wynikającą łącznie z uwarunkowań i zasobów lokalnych, stanowiących czynniki atrakcyjności inwestycyjnej. Atrakcyjność inwestycyjna miasteczek wynika głównie z cech, które mają wpływ na rozwój małych i średnich przedsiębiorstw. „str Za *Atrakcyjność inwestycyjna i potencjał gospodarczy gmin województwa śląskiego* Opracowanie wykonane przez: Agrotec Polska Sp. z o.o. & POLINVEST Sp. z o.o., s.8. <http://efs.slaskie.pl/zalaczniki/2009/12/08/1260284340.pdf>, ISBN: 978-83-7328-225-4 (16.07.2016)

4 „W obszarze Miasta Oświęcim koncentruje się duży potencjał ekonomiczny. Świadczy o tym m.in. wysokie, 3. miejsce miasta w rankingu polskich miejscowości atrakcyjnych dla biznesu w kategorii do 50 tys. mieszkańców, ogłoszonym przez magazyn „Forbes” (o pozycji w zestawieniu decydowała liczba nowo rejestrowanych spółek w ciągu roku, pomniejszona o likwidacje i upadłości, a następnie przeliczona na 1 tys. mieszkańców). Oświęcim wyprzedził w nim takie miejscowości, jak podwroclawskie Koberzyce (4) i Sopot (5).....” W: *Strategia Rozwoju Miasta Oświęcim na lata 2014–2020*, s. 53,

5 Oświęcim. Mini przewodnik – Wynik z Google Books <https://books.google.pl/books?isbn=8378530531>

W Oświęcimiu pojawiła się Miejska Strefa Aktywności Gospodarczej (MSAG), która zajmuje tereny dawnych Zakładów Chemicznych (dzisiaj Firma Synthos) oraz Oświęcimski Inkubator Przedsiębiorczości.

Sprzyjający klimat inwestycyjny miasta Oświęcim, jako miasta do inwestowania, ma wpływ na wzrost jego dochodów, co w konsekwencji pozytywnie oddziałuje na jakość usług publicznych i wzrost gospodarczy.⁶ Wzrost ofert pracy jest także sygnałem, że miasto się rozwija.

Spadek „atrakcyjności” przestrzeni miejskich

Jednym z podstawowych publicznych zadań samorządów w miastach małej i średniej wielkości, jest zapewnienie ładu przestrzennego, a podstawowym narzędziem w tym zakresie, jest Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego. Aby przestrzeń miejska tętniła życiem miejskim, musi być akceptowalna i przyswajalna przez jej mieszkańców.

Poznawanie, przyswajanie i doświadczanie środowiska, przestrzeni, jest procesem bardzo złożonym, na który składają się: postrzeganie, rozpoznawanie, porównanie, klasyfikowanie, ocenianie i wartościowanie. Procesy te mają istotny wpływ na człowieka, na jego zachowanie, modyfikują go. Atrakcyjność struktur nierozzerwalnie związana jest z ich przyswajalnością, jakością, a zatem ich wartością. Zostały one podzielone na:

- wartości instrumentalne,
- wartości sytuacyjne,
- wartości egzystencjonalne.⁷

Zjawisko „pustoszenia” wielu małych i średniej wielkości miasteczek, można uznać, za sygnał, że tereny miejskie, zaczynają tracić swoją atrakcyjność jako miejsca do życia i do zamieszkania. Pozbawione są niejednokrotnie bogactwa i różnorodności życia miejskiego. To zjawisko jest niebezpieczne dla rozwoju miast, ponieważ może ono doprowadzić do sytuacji, w której wartości kulturowe, duchowe, estetyczno- emocjonalne, materialne zdegradują się, nigdy nie zostaną odtworzone. Środowisko miejskie utraci swoją unikatowość, klimat, jakość.

Sposób percepcji oraz waloryzacji przestrzeni, wpływa na zachowania, doprowadzając w skrajnych przypadkach do akt wandalizmu, budząc agresję, jak również wpływa na decyzję ucieczki z miasta. Aby możliwe było uzyskanie optymalnej, a więc jak najwyższej jakości przestrzeni miejskiej, niezbędne jest zapoznanie się z potrzebami człowieka, oczekiwaniami, aspiracjami, związanymi z miejscem zamieszkania. Miejsca stają się tylko wtedy atrakcyjne i unikatowe, kiedy następuje powiązanie walorów użytkowych, kulturowych, ekonomicznych, społecznych. Miasta, których celem są atrakcyjne przestrzenie miejskie, powinny zaoferować wartości, które spowodują zatrzymanie „zasiedziały” mieszkańców oraz doprowadzić do przyciążenia do nich nowych mieszkańców.

Atrakcyjna przestrzeń miejska, powinna również zaspokajać różnorodne potrzeby, preferencje człowieka. Powinna być zróżnicowana funkcjonalno-przestrzennie. W tym kierunku zmierza miasto Oświęcim. Poprzez różnorodne działania urzędu miasta, związane z rewitalizacją, modernizacją, przekształceniami, remontami, następuje stopniowa poprawa jakości przestrzeni miejskiej, tym samym jej ożywienie.

6 „Potencjał gospodarczy według danych Głównego Urzędu Statystycznego na koniec 2012 roku w Mieście Oświęcim tworzyło 4336 podmiotów gospodarki narodowej wpisanych do rejestru REGON. Większą część z nich, bo aż 4169 (96,1%) stanowią podmioty należące do sektora prywatnego, spośród których wiodącą rolę odgrywają osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą. Stanowią liczbę 2793, czyli 67% wszystkich przedsiębiorstw. W przeciągu ostatnich 10 lat liczba osób prowadzących działalność gospodarczą uległa nieznacznym wahaniom (największy spadek nastąpił na przełomie lat 2010/2011), lecz utrzymuje się na stałym równym poziomie. Dlatego rynek przedsiębiorców w Mieście Oświęcim można uznać za bardzo stabilny”, W: *Strategia Rozwoju Miasta Oświęcim na lata 2014 – 2020*, s. 53, 54, http://web.um.oswiecim.pl/strategia-uwagi/strategia_rozwoju_miasta_oswiecim_na_lata_2014-2020.pdf (16.07.2016)

7 „Wartościami instrumentalnymi są: funkcjonalny charakter przestrzeni (podział na ulice, place, pole, wnętrza itp.), łatwość odczytywania układu architektoniczno – urbanistycznego i jego społecznie postrzegany status, stare – nowe, ładne – nieładne itp.) Wartości sytuacyjne zawierają odczucia fizycznego i psychicznego bezpieczeństwa lub zagrożenia, możliwość identyfikacji z daną przestrzenią w kategoriach społecznych i kulturowych, poczucie jawności czy anonimowości, możliwość pełnienia wybranych przez siebie ról społecznych oraz sposobność realizowania własnego prestiżu i osobowości. Do wartości egzystencjonalnych zaliczają się wszystkie te, które są źródłem emocji, dostarczają wrażeń estetycznych i intelektualnych oraz składają do odkrywania walorów zawartych w obiektach i przedmiotach o znaczeniu symbolicznym, a także w otoczeniu architektonicznym i krajobrazowym. Ibidem, s. 57 A. Majer, Socjologia i przestrzeń miejska, Warszawa 2010

Ryc. 1. Oświęcim. Zdewastowana kamienica narożna przy ulicy Klasztornej oraz Mały Rynek pustostan (Fot. K. Paprzyca 2013 r.)

Wieloletni brak rentowności kamienic, spowodowany brakiem wynajmu lokali mieszkalnych i użytkowych, doprowadził do ich dekapitalizacji, degradacji, tym samym przyczyniając się do spadku ich jakości, spadku jakości przestrzeni miejskiej. W Oświęcimiu, pojawiło się wiele „pustych kamienic” własności niczyjej. (Ryc. 1.) Jako przykład posłużyć może zdewastowana kamienica narożna przy ulicy Klasztornej oraz Mały Rynek, która w 2015 r. została wyremontowana i zamieszкана. Remont wykonało Towarzystwo Budownictwa Społecznego. (Ryc. 2 K.).

Ryc. 2. Oświęcim. Odnowiona kamienica narożna przy ulicy Klasztornej oraz Mały Rynek

Takich przykładów pozytywnych działań dotyczących zagospodarowywania przez TBS⁸ pustych kamienic jest sporo. Cieszą się w mieście ogromnym zainteresowaniem, oraz poparciem społecznym. W opracowaniu są remonty następnych pustych kamienice przez TBS.

Zróżnicowanie społeczne

Punktem wyjścia w rozważaniu zagadnienia związanego z atrakcyjnością przestrzeni miejskich jest człowiek. Dokonuje on w swoim życiu wyborów, również tego związanego z miejscem zamieszkania. Dana mu jest wolność wyboru i dzięki niej kształtuje siebie. Wybór miejsca zamieszkania, miasta jest również decyzją, jaką podejmuje, uzależnioną od różnych warunków: statusu społecznego, stylu życia, przyzwyczajzeń, pragnień i potrzeb. Zależność miejsca i człowieka jest warunkiem relacji i przeżyć.

Relacje między środowiskiem przestrzennym a środowiskiem społecznym, generują istotne procesy społeczne:

- identyfikacji
- integracji
- informacji – komunikacji
- poznawcze
- selekcji podejmowania decyzji i realizacji celów
- emocjonalne
- estetyczne

8 OŚWIĘCIM. Nowe mieszkania czekają na wynajem – Oświęcim Online www.oswiecimonline.pl/10642-oswiecim-nowe-mieszkania-czekaj-na-wynajem.html

Wyznacznikiem tych interakcji, środowiska społecznego i środowiska przestrzennego, jest **jakość środowiska mieszkaniowego**⁹ (Ryc. 3.)

Ryc. 3. Środowisko zamieszkania – środowisko społeczne – środowisko przestrzenne (opracowanie autora, opracowanie graficzne A. Wielebińska)¹⁰

Określa ona, racjonalne współdziałanie człowiek – środowisko, którą wyznaczają cechy fizyczne i symboliczne. Jakość środowiska przestrzennego, decyduje o jakości życia ludzi. Istnieje ciągła potrzeba dostosowywania się do siebie podsystemu przestrzennego i społecznego. Co może stanowić jedną z przyczyn, istotnych różnic, napięć, dystansów, konfliktów w relacjach między człowiekiem a architekturą.

Wymienione konflikty, mają wpływ na atrakcyjność środowiska miejskiego. Przyczyniają się do wyludnienia starych dzielnic, doprowadzając do słabo kontrolowanego rozrostu, i rozlewania się terenów podmiejskich i peryferyjnych.

Atrakcyjne przestrzenie miejskie przyciągają i skupiają w nich mieszkańców. Określone wartości środowiska miejskiego: kulturowe, psychosomatyczne, bytowe, bogactwo walorów przestrzennych : kulturowych, rekreacyjnych, społecznych, technicznych, środowiskowych sprzyja aktywnościom w przestrzeniach miejskich. Tworzy podstawy dobrych relacji przestrzeń miejska – człowiek. Tworzy bogactwo wartości istotnych dla człowieka: poznawczych, emocjonalnych, estetycznych, integracyjnych. Daje poczucie wspólnoty i trwałych więzów społecznych, bez których człowiek w otaczającym nas świecie ginie, słabnie, czuje się zagubiony, bez szans.

Środowisko miejskie, powinno przyciągać różnorodnych ludzi, w różnorodnym wieku, wykształceniu, statusie, dochodzie, zainteresowaniach i wielu innych cechach. Te procesy, mają za zadanie nie tylko „zakorzenie ludzi” z miejscem ich zamieszkania”, ale również przyciągnięcie ludzi młodych, kreatywnych, dynamicznych, chcących zmienić świat.

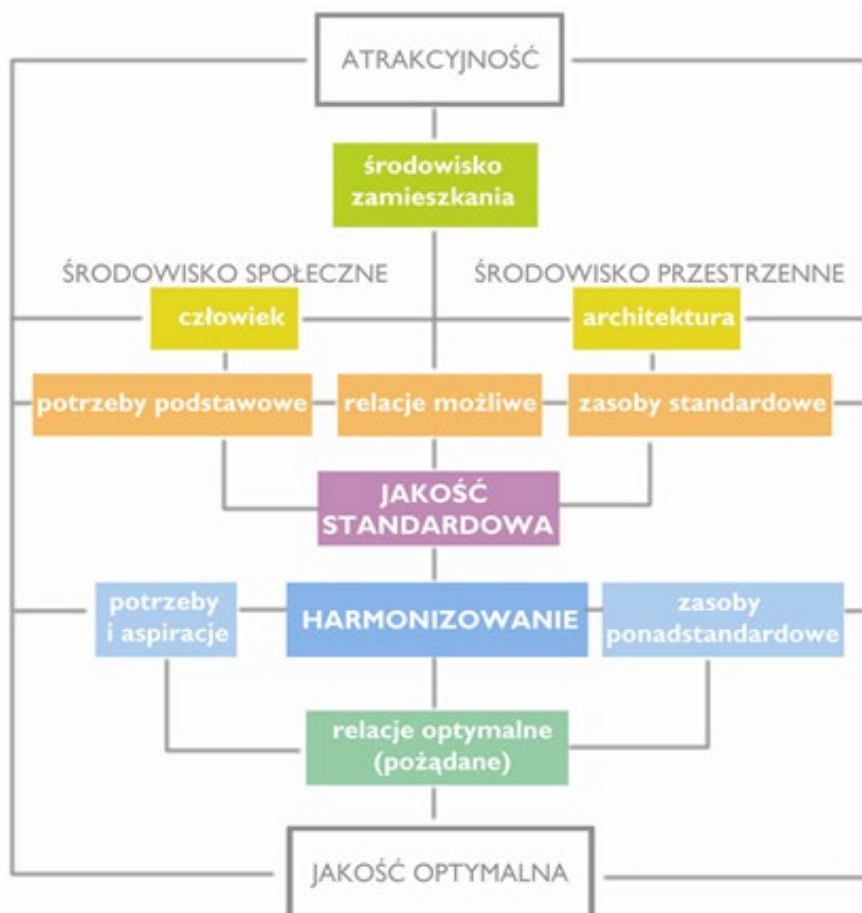
Podsumowanie

Miasto zawsze było miejscem kreowania istotnych dla rozwoju cywilizacyjnego wartości : materialnych, kulturowych, estetyczno-emocjonalnych, duchowych. Również procesów : komunikacji i wymiany społecznej,

⁹ Przez jakość przestrzeni miejskiej, rozumiem jego atrakcyjność związaną z zachowaniem ładu przestrzennego, zrównoważonego rozwoju, wartości kulturowych zastanych i nowotworzonych

¹⁰ Paprzyca K., Racjonalne wykorzystanie przestrzeni miejskiej w miastach średniej wielkości – jednym z warunków ich rozwoju, W: Monografia wieloautorska Współczesne środowisko mieszkaniowe, Texter 2015,, Wydawnictwo Texter ISBN: 978–83–7790–795–5, Współczesne środowisko mieszkaniowe Texter <https://www.texterbooks.com> > E-booki > Społeczno-ekonomiczne, (16.07.2016)

identyfikacji, informacji itp. Zawsze jakość środowiska miejskiego, generowała jakość życia mieszkańców. Można przyjąć że miasta stają się bardziej atrakcyjne dzięki „ przepływom „ przez nie ludzi i inwestycji. Pieniądże i ludzie odpływają, a to co pozostaje to przestrzeń miejska, z wartościami, które się nie zmieniają mimo upływu czasu.

Ryc. 4. Racjonalne wykorzystanie przestrzeni zurbanizowanej – atrakcyjność (opracowanie autora, opracowanie graficzne A. Wielebińska)

Uatrakcyjnianie przestrzeni z punktu widzenia człowieka użytkownika tej przestrzeni, oraz mieszkańca, jest procesem ustawicznej jej humanizacji, polegającej na wzmacnianiu procesów interakcji człowiek-przestrzeń.

Celem atrakcyjności przestrzeni jest dążenie do **optymalnej jej jakości**, która decyduje o jej atrakcyjności. (Ryc. 4.) Wartości przestrzenno-społeczne, ekonomiczne, środowiskowe miasta kształtują jego wizerunek, czy się rozwija. Celem kreacji dobrego wizerunku miasta jest zyskanie nowych inwestorów, wspieranie nowych i istniejących firm, podtrzymywanie rozwoju. W efekcie, dzięki tym działaniom, miasto będzie funkcjonalno-przestrzenne, z dobrym fizycznym środowiskiem, z atrakcyjnym wyposażeniem.

Literatura

- [1] Baudrillard J., Społeczeństwo konsumpcyjne, jego mity i struktury, Warszawa, Wydaw. Sic! 2006
- [2] Cichy-Pazder E., Humanistyczne podstawy kompozycji miast, Politechnika Krakowska, Kraków 1998
- [3] Gehl J., Życie między budynkami, Użytkowania przestrzeni publicznych, Wydawnictwo RAM, Kraków 2009
- [4] Gyurkovich J., Znaczenie form charakterystycznych dla kształtowania i percepcji przestrzeni, Monografia Nr 258, Politechnika Krakowska, Seria Architektura, Kraków 1999

- [5] Gyurkovich M., Hybrydowe przestrzenie kultury we współczesnym mieście europejskim, Monografia 438, Kraków, Wydaw. Politechniki Krakowskiej 2013
- [6] Jałowiecki B., Szczepański M.S., Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej, Wydawnictwo Naukowe „SCHOLAR” Warszawa 2006
- [7] Kobylarczyk J., Ocena jakości środowiska zamieszkania w wybranych miastach województwa podkarpackiego po okresie „transformacji” w pierwszej dekadzie XXI w., Monografia 434, Kraków, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej 2013
- [8] Nowa urbanistyka – nowa jakość życia, Materiały III Kongresu Urbanistyki Polskiej, Biblioteka Urbanisty, t. 14, Warszawa, 2009, Karta przestrzeni publicznej (opr. : L. Biegański, G. Buczek, S. Gzell, A. Kowalewski, T. Markowski, E. Cichy-Pazder)
- [9] Noworól A., Planowanie rozwoju terytorialnego w skali regionalnej i lokalnej, Wydawnictwo, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007
- [10] Paprzyca K., Harmonizowanie rozwoju urbanistycznego terenów miejskich – wybrane zagadnienia, Monografia 417, Kraków, Wydaw. Politechniki Krakowskiej 2012
- [11] Paszkowski Z., Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną, Kraków, UNIVERSITAS 2011
- [12] Przesmycka E. Anna Frąckiewicz, Aneta Garanty , Anna Sieradzka, Marek A. Stańkowski Stalowa Wola. Miasto przeszłości – przyszłość miasta., Seria: Architektura & Dizajn, Wydawnictwo: Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, Nr 1, 2014,
- [13] Rewitalizacja miast w Polsce, 2009–2010, Seria wydawnicza pod red. Z. Ziobrowskiego, Instytut Rozwoju Miast, Kraków
- [14] Riesman D., Samotny tłum, Kraków, Wydawnictwo vis-a-vis/ Etiuda 2011
- [15] Ritzer G., Magiczny świat konsumpcji, Warszawa, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA 2012
- [16] Schneider-Skalska G., Kształtowanie zdrowego środowiska mieszkaniowego. Wybrane zagadnienia, Politechnika Krakowska, Monografia 307, Kraków 2004
- [17] Sennett R., Upadek człowieka publicznego, Warszawa, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA 2009
- [18] Strategia rozwoju miasta Oświęcim na lata 2014–2020